

GAZDASÁGOK HANYATLÁSA

A MEZŐGAZDASÁGON KÍVÜL ÁLLÓK szemében talán időszerűtlen-gazdaság termelvényeinek ára egyre emelkedik s amikor a látszat az, hogy a gazdák kényük-kedvük szerint vonnak el a piacról minden árut, melynek árával nincsenek megelégedve — amely jelenség, ha való lenne, mindenesetre a mezőgazdaság anyagi helyzetének megerősödését tanúsítaná.

Sem az említett látszat mögött rejlő valóság fölött, sem afölött nem bocsátkozunk vitába, hogy mezőgazdaságunk az erősödés útján van-e; problémánk ettől függetlenül is időszerű egyrészt azért, mert a mai kötött gazdálkodásban felelős tényezőknek feltétlenül el kell kerülniök, hogy gyengülés következhessek be, ehhez pedig a gyengülés okozóit ismerni kell; másrészt azért, mert a közgazdaságtudomány érdeklődése, természetesen, elsősorban a gazdálkodás fejlődése felé irányul s így a tudományos kutatás leszűrt eredményeiből tájékozódó közönség is csak ez irányban szerez ismereteket. Így magyarázható, hogy a tudományszakon s a mezőgazdasági gyakorlaton kívül állók nem tudják elképzelni, konjunktúra idején hogyan sorvadhat el egy üzem másképp, mint az üzemvezető, illetve gazdálkodó birtokos mulasztásai miatt.

Megkíséreljük tehát a hanyatló gazdálkodás jelenségeinek rendszeres felvázolását.

Hanyatlás és fejlődés éppúgy, mint gazdagodás és szegényedés, drágulás és olcsóbbodás csak viszonylagos értékű fogalmak. Éppen ezért vizsgálatunkat célszerű lesz a gazdaság színvonalát kialakító tényezők valamilyen rendszere szerint lefolytatnunk.

Tudjuk, hogy a gazdálkodás lényege a termelés, tényezői a természet, a munka s a tőke.

A gazdálkodás sikerét elsősorban a természet határozza meg. Igaz, hogy a természet minden gazdaságnak egyformán oszt jótt vagy rosszat s így legfeljebb sorozatos elemi csapások által érinti az egyik gazdaságot jobban, mint a másikat; de közismert — s az elmúlt évtized feltűnő példáját szolgáltatja — a „hét sovány és hét kövér esztendő“-ről szóló történet, s nem lehet a kedvezőtlen természeti tüneményeknek a különböző tőkeerővel ellátott gazdaságokra gyakorolt hatását sem mellőzni.

A másik tényező a munka, vagyis tulajdonképpen a gazdálkodó ember. Ennek szerepe a gazdaságban kétféle: gazdaságvezető, aki inkább szellemi munkát végez és a munkás, aki főképpen a fizikai munkát szolgáltatja. A kiscgazdára viszont, aki a munkásai mellett maga is dolgozik, azért nem alkalmazható a „munkás“ kifejezés, mert munkájának fontosabbik része mégis a szellemi; vagy az a törpebirtokos, aki bérmunkást nem alkalmaz, sőt esetleg maga is eljár bérmunkára, saját birtoka művelésében végez szellemi munkát is, s e munkakörében a kisiparossal lenne egy sorba állítható.

Mindkét munkakör ellátásának mikéntje igen nagy befolyással van a gazdaság virágzására. A kérdés éppen az, hogy melyik munkakör ellátóinak munkakedve van nagyobb befolyással a gazdaság menetére s hogy melyiké lehet külső behatásoknak jobban alávetve s végül, milyenek ezek a behatások. Az első kérdésre adandó válasz nem lehet kétséges: a munkások közötti összebeszélést, vagy olyan általános közhangulatot kivéve, amely már teljesen egyöntetű munkaellenes hangulatban nyilvánul, kétségtelen, hogy a gazdaságvezető munkakedve érvényesül — természetesen a normálistól való eltérés hosszabb tartama esetén — erősebben; hiszen feladata az, hogy akarát átvigye az alárendeltjeire, de ha ez az akarat gyengébb, mint amit tőle megszoktak, azt idővel észreveszik s a munkateljesítményen is megmutatkozik, csak úgy, mint mikor ugyanazon munkáscsoportnak egy jó s egy gyenge felügyelő alatt végzett munkáját mérjük össze. A második kérdés: milyen behatásoknak van ez a munkakedv alávetve? Ezek, amennyiben az ember magánéletéből adódnak, természetesen azonosak a munkavezetőnél és a munkásnál (egészségi állapot, családi élet stb.). De már lényegesen különböznek hatásukban, ha az életnek olyan szféráiból adódnak, amelyek iránt való érdeklődés foka általában a műveltségi színvonallal függ össze (pl. politikai viszonyok), amikor is a munkavezetőre, mint általában nagyobb műveltségűre, erősebben kell hogy hassanak. Megint más megítélés alá tartozik a munka várható ellenértékének a behatása, ami utóvégre is minden munkának a legfőbb serkentője. Nem megyünk annyira, hogy ez ellenérték erkölcsi részlete iránt különböző fogékonyságot tulajdonítsunk a termelők két csoportjának: belső megelégedettséggel vagy külső elismeréssel éppúgy jutalmazottnak érezheti jól végzett munkáját az, aki másnak, mint aki saját magának dolgozik. De az anyagi ellenérték tekintetében lényeges különbségek vannak: a munkáltató az ellenértéket gazdasága virágzásában láthatja, amibe a munka jó vagy rossz elvégzése mellett beleszól a természet, s nem kis mértékben a gazdasági helyzet is; a természet sorozatos csapásai nem egy embert kedvetlenítettek már el, pedig ellenük az egyedüli védekezés a türelem és a kitartás (természeti jelenségnek tűnhetett fel a szabad gazdasági rendszerben a gazdasági viszonyok alakulása is). Hát még a kedvezőtlennek vélt gazdasági viszonyok mennyire kedvét szeghetik az embernek, mióta tudja, hogy ezek is csak emberi elhatározások szerint alakulnak, — és pedig úgyszólván név szerint ismert emberek elhatározásai és cselekedetei szerint, — amelyekkel szemben mégis éppoly tehetetlennek érzi magát, mint a természet erőivel szemben. Ez a szempont a bérmunkás számításában nem szerepel, s a háborús gazdálkodás intézkedéseitől eltekintve, a részes munkásában is alig, mivel a részkereset többnyire csak a közvetlen fogyasztás szükségleteinek fedezésére szolgál. A bérmunkás tehát munkája várható ellenértékét a munkaadójától várja, s erre még bővebben ki kell térnünk.

Hogy melyik munkakör ellátóinak munkakedve van ezen behatásoknak jobban kitéve, azt nehéz volna eldönteni. Azt kellene hinnünk, hogy a szellemieknek a műveltebbik, az anyagiaknak a kevésbé művelt rész. De mivel a behatásokkal szemben érzékenység, illetve ellenállóképesség a lélek dolga, a lélek műveltsége vagy éppen ereje pedig nincs okvetlen összefüggésben a műveltség közkeletű fogalmával, csak azt mondhatjuk, hogy valószínűleg a munkavezetők között fordul elő gyakrabban, hogy munkakedvük ilyen behatásoknak enged. Fontosabb azonban az, hogy melyiknél nyilvánulhat szabadabban a munkakedv csökkenése, s e téren nyilván a munkavezető van elől, miután a megnyilvánulásnak minden korlátja csak öbenne magában van, míg a munkásnál egyrészt a felügyelet, másrészt a munkautem is akadályozza a megnyilvánulást.

Munkavezetőn fentiekben olyan önálló gazdát értettünk, aki munkásaival közvetlenül érintkezik. Ez a valóságban csak az egyik véglet, mint ahogy a tisztán bérmunkás is csak véglet. A többség a két véglet között helyezkedik el s az idetartozókra megállapításaink közül hol az egyik, hol a másik érvényes inkább.

Rátérünk most a gazdaság hanyatlásának a tőkeviszonyokban rejlő okaira.

A tőkével való ellátottságnak minden adott terjedelmű üzemben van egy fok, amelynél már nem találni olyan beruházási lehetőséget, hogy az a tiszta jövedelem további emelkedését eredményezné. Ez a fok természetesen sokkal határozottabb a mezőgazdasági üzemben, mint más termelési ágaknál, és pedig azért, mert a mezőgazdaság általában sokkal kevésbé rugalmas, mivel csupán a természet erőinek irányításán alapszik s így kereteit nem az emberi akarat és találékonyság, hanem a természet szabja meg. E telítési pont azonban még itt is túl határozatlan ahhoz, hogy helyét előre megjósolni lehessen. Nemcsak az egyes üzem természeti és piaci viszonyaitól s az általános gazdasági helyzettől függ, hanem még a gazdálkodó személyétől is: ugyanazon birtokon egyik ember több beruházást tud gyümölcsözően eszközölni, mint a másik. S ha e különbséget úgy akarjuk kifejezni, hogy egyik ember értékesebb, mint a másik, akkor evvel a lehető beruházások különbségét még csak növeljük, mert hiszen az az ember, illetve tetteje vagy munkakészsége, aminek alapján őt értékeltük, maga is a beruházott tőke eszmei részeként fogható fel. Hasonló ez a más termelési ágakban ismeretes „goodwill“ fogalmához, amely tulajdonképpen szintén az előző üzemvezető képességeinek kifejezője s amelyet ott pénzzel is felmérnek, bár sokkal labilisabb érték (miután értékelésére csak az üzem átruházása alkalmával kerül sor), mint amiről itt szoltunk.

Van a beruházások intenzitásának egy foka, amely ugyancsak durva közelítéssel határozható meg, de ugyanazon üzemre, ugyanazon vezetés s ugyanolyan rövid idő alatt, amíg a közigazdasági viszonyok változása nem érezteti hatását az üzemben, mégis csak szilárd pontként fogható fel. Minden feltörekvő gazda ezt az optimális fokot igyekszik elérni (ennek túlhaladása magángazdasági szempontból már fényűzésnek számít), s rátermettsége részben éppen abban mutatkozik meg, hogy e pont hollétét mennyire tudja meghatározni. Ha túlhalad rajta, üzeme luxuszgazdasággá válik, amelynek fényűzési részét ugyan ő jövedelemként, vagy legalább is életszínvonalának kitevőjeként foghatja fel, de anyagi javakban neki nem, hanem csak talán a nemzetgazdaságnak hoz többletet. Ha elmarad tőle, akkor a lehetőségeket nem használja jól ki s legalább is életszínvonalban lemarad a vele egyenlő adottságok között munkálkodó, de nálánál életrevalóbb vagy szerencsésebb gazdátársai mögött. Ha pedig visszaesik, akkor valószínűleg további romlásnak néz elébe, mert üzeme a legnagyobb jövedelmezőségre volt beállítva s azt csökkenteni csak nagy veszteséggel lehet, különben maga a gazdasági élet is egy bizonyos átlagos gazdálkodási színvonalat megkövetel.

A liberális közigazdaságtan szerint a gazdasági élet Önmagát szabályozza; de valóságban alig volt úgy, hogy a közhatalom teljesen szabadjára engedte volna a gazdasági élet erőit. Tehát az az „átlagos gazdálkodási színvonal“, amelyen alul nem lehet prosperálni, mindig többé-kevésbé a közigazdasági erők szabad játékának s a közület beavatkozási kísérleteinek kompromisszumából alakult ki s alapjában véve ez a helyzet a ma divatos gazdasági rendszereknél is. Csak az erőviszonyok változtak meg — a gazdasági erők működésének jobb megismerése s az egyéni érdekek háttérbe szorítása folytán — az állami beavatkozás javára, s így a kompromisszum mind közelebb van az államhatalom által kitűzött célhoz.

Az állami beavatkozás minimális célkitűzése az kell legyen, hogy a jövedelmezőségi lehetőségek ne süllyedhessenek mélyebbre, mint az a nemzetgazdasági élet szempontjából megengedhető. Ez a határ persze minden országban és minden korban más és más; nagy természeti kincsekkel, ipari lehetőségekkel és aránylag ritka lakossággal rendelkező országban lehet, hogy nem fontos, hogy olyan gazdaságok, amelyek természeti vagy piaci fekvésük miatt átlagos képességű gazdának sem tudják a megkívánható élet-

színvonalat biztosítani, fennmaradjanak s így itt az állami beavatkozás csak akkor fog elkezdődni, ha a gazdaságok pusztulása már e mérték túllépésével fenyeget. De lehetnék olyan országok és helyzetek is, amelyekben létérdek, hogy minden talpalatnyi művelhető föld meg is legyen művelve s így a beavatkozást úgy kell méretezni, hogy a legrosszabb talajú és közlekedésű gazdaság is — az átlagosnak megfelelő üzemvezetés mellett — jövedelmező lehessen.

Imént céloztunk arra, hogy a gazdasági életbe való beavatkozás ma, még a legszigorúbb elzárkózást s evvel szükségszerűen kapcsolódó tervgazdálkodást folytató országban is, csak kompromisszumot hozhat létre az államvezetés akarata s a gazdasági élet belső erői között. Még nagyon fejlődnie kell ahhoz a beavatkozás eszközeinek s mindenekelőtt magának az irányító emberi észnek, hogy a tervgazdálkodás hibátlanul működhessék. Ezért tehát a jövedelmezőség kezdőpontja sohasem lesz éppen azon a szinten, ahol a beavatkozás irányítói azt kívánnák, hanem vagy följebb, vagy lejjebb. Ennek megfelelően jobban prosperálnak a gazdaságok, ami esetleg a közhangulat ellenérzését váltja ki, s idővel ellenkező hatású beavatkozásra kényszeríti az államhatalmat, vagy több gazdaság pusztul el, ami a termelés csökkenésére vezet. Itt még kell jegyeznünk, hogy a középeurópai országok mai helyzetében gazdaságok ugyan nem pusztulnak el, csak gazdálkodó egyének; s a nemzetgazdaságra veszteséget csak az az időszak jelent, ami egy gazdaság hanyatlásának kezdete s annak akár a régi, akár az új gazda kezén való újabb felvirágzása között telik el.

E kitérés után visszatérünk a beruházási tőke, illetve a gazdaság hanyatlását ez oldalról fenyegető körülmények vizsgálatához. A beruházások intenzitásának van az optimális mellett egy kritikus foka is. Ez ott van, ahol a beruházott tőke már annyira megcsappant, hogy a gazdaság elveszti a rugalmasságát, a viszonyok változásához való alkalmazkodó képességet (a gazdálkodó betegsége, előregedése, stb. vagy egyéb változások következtében). De ide juthat egy gazdaság, az üzemvezető egyéni hibája nélkül, például éppen a jövedelmezőségi viszonyok tartósan kedvezőtlen volta miatt is; különösen, ha a rentabilitási viszonyok olyanok, hogy egy bizonyos hozadékképességen aluli üzemek jövedelmezőségét akadályozzák meg tartósan, míg az azon felül levők, ha kevésbé is, de jövedelmezőek maradhatnak.

Erre a rentabilitási helyzetre legegyszerűbb példát úgy állíthatunk, ha a dolgokat az abszurdumig leegyszerűsítjük. Tegyük fel, hogy az összes üzemeknek nincs más üzemköltségük, mint a földadó. Ez tudvalevőleg a kataszteri tisztajövedelemmel van arányban, utóbbit pedig a múlt században határreszenként becslés útján, többé-kevésbé az akkori valóságos jövedelmezőségnek megfelelően állapították meg. A jövedelmezőség azóta megváltozott, és pedig nemcsak számszerűen, hanem az egy vidékhez tartozó birtokok, valamint a különböző vidékek gazdasági hozadékképességének egymás közti aránya is. Tehát a legkisebb és legnagyobb hozadékképességű földek jövedelmezősége közötti rés megnagyobbodott a kataszteri osztályozáskor fennálló állapothoz képest. Így egész jól elképzelhető, hogy a kisebb hozadékképességű gazdaságok nyersjövedelme tartósan az — e példánkban a földadóval egyenlő — üzemköltség alatt, a nagyobb hozadékképességű pedig fölötté marad; sőt, az említett rés nagysága mellett arra is van hely, hogy a rentabilitási viszonyok a nagyobb hozadékú gazdaságok részére már egész kedvezőkké váljanak, amikor a kisebb hozadékképességűek még mindig veszteséggel dolgoznak. És pedig irányított gazdálkodásnál még könnyebben bekövetkezhet ilyen helyzet, mint szabad gazdasági rendszer mellett, mert — előbbinél hiányzik a kereslet-kínálat törvényének szabad kiegyenlítő működése.

S az ilyen helyzet már nem csak az eredményszámila különbségének erejéig hozza hátrányosabb helyzetbe a szegényebb gazdaságokat a nagyobbakkal szemben, hanem itt már — ha e helyzet tartós — mutatkoznak azok a jelenségek is, amelyek a jövedelmezőség s idővel a tőke fogyását gyorsítják is: például a munkáltatást nehézségek, hitelviszonyok romlása stb., mert a termelésnek e tényezői természetesen ilyekheznek

ilyen helyzetben a biztosabb helyekre kerülni. E jelenségeket jól meg lehetett figyelni a 30-as évek válságának során.

Az ilyen, kritikus pontra került gazdaság kifelé még egészségesnek látszhat: az igaerő még elég lehet a normálisan szükséges munkálatok elvégzésére, a vetések — ha a műtrágyázás vagy akár már egy-két istállótrágyázás elmaradt is — egész rendesek lehetnek, a haszonállatállomány is a helyén lehet; s a baj esetleg csak akkor mutatkozik, ha rendkívüli körülmények következnek be, melyeket a gazdának ideiglenes beruházásokkal kellene kivédenie. Ilyen például a kedvezőtlen időjárás, ami ellen az igaerő szaporításával lehetne védekezni; egerkár vagy fagykár, ami új vetést kívánna — ha lenne tartalék. De még csak elemi csapások sem kellene ahhoz, hogy az ilyen legyengült gazdaság ne tudjon többé megerősödni. Lehet az akadály egy pusztán negatívum is: például, hogy töke-szegénysége miatt nem tudja a bekövetkező konjunkturális lehetőségeket kihasználni. Ha ehhez meglenne a mozgási szabadsága, talán megerősödhetné anélkül is, hogy az általános rentabilitási viszonyok az ő hozadék-képességi kategóriájára nézve kedvezőek volnának; de mivel töke hiányában kénytelen a kedvező lehetőségeket elmulasztani, legyengülten megy bele a következő pangási időszakba (ilyenek pedig, ha talán kisebb mértékűek is, a legszigorúbb tervgazdálkodási rendszer mellett is a korábban említett okoknál fogva még sokáig elkerülhetetlenek lesznek), ami akkor már könnyen vesztét okozza.

Nem szóltunk még a hitel szerepéről. A hitelnek a mezőgazdaságban való használhatóságát nem is akarjuk itt vizsgálat tárgyává tenni; erről csak annyit, hogy olyan gazdasági egységben, ahol a pénztőke elegendő elhelyezkedést talál a többi foglalkozási ágakban s a kamatláb szabadon alakul ki, vagy ahol a hatóság által megállapított kamatláb normája a többi foglalkozási ágakban elérhető jövedelmezőség, végül ahol irányított közgazdaságban a mezőgazdaságnak nem szánnak ugyanolyan jövedelmezőséget, mint amelyet a többi foglalkozási ágak élveznek: ott a mezőgazdaság csak igen nagy óvatossággal használhat hitelt. Különbözik a hitelnek a mezőgazdaság természetéhez illő formáját még sehol sem sikerült megtalálni és itt is csak azt a szerepét akarjuk szövé tenni, amit a hanyatló gazdaság nehézségeinek fokozásában játszik, egyrészt szolgáltatott értékének és a megkívánt ellenszolgáltatásnak merevsége, másrészt biztonságkeresése révén.

Az üzemtőke fogyása azonban nem egyenesvonalú irányzatot szokott követni, hanem gyorsulót. E jelenségre, amely témánk szempontjából igen fontos, most bővebben is kitérünk. Az üzemtőkefogyás gyorsulásának legegyszerűbb oka: a szükséges munkálatok elvégzésének halogatása. Amint egy törött tetőcserepen át sokkal nagyobb kár érheti idővel a házat, mint a cserepezés költsége lett volna, úgy egy elhalasztott vagy elmaradt gyomirtás vagy kártevők elleni védekezés is összehasonlíthatatlanul nagyobb haszontól foszthat meg, mint amibe a munkálat került volna. A gyorsulás okainak nagyrésze azonban a fizikából ismert „tehetetlenségi nyomaték” fogalmával van rokonságban. Már említettük, hogy ha egy üzem korábbi, felvirágzása idején túlhaladott, intenzitás! fokára kerül vissza, az ott aligha fogja ugyanazt a teljesítményt felmutatni, amelyet annakidején ugyanilyen keretek között mutatott. Ennek okai részben lélektaniak: a feltörekvő gazda részére ezen üzemkeret elérése valószínűleg sikert jelentett, ami tettvágyát csak serkentette; a hanyatlónak pedig kudarcot jelent, ez pedig a legtöbb embert elkedvetleníti. Másrészt üzemiek: kisebb gazdaságra méretezett felszereléssel — átmenetileg — gazdaságosabban lehet egy megnövekedett gazdaságot üzemben tartani, mint a nagyobbra méretezettel a kisebbet. Másik momentum, ami a tőkecsökkenésnek lendületet ad: a gazdálkodó életigényei. A feltörekvő gazda rendszerint a kezdeti jövedelmi viszonyaihoz mért életszínvonalon kezdi s ennek emelésével nem követi, csak késve, jövedelme gyarapodását; a hanyatló ellenben rendszerint csak vonakodva enged igényeiből s evvel elmarad a realitástól, ami a vis inertiae alapján

teljesen érthető. Ugyanez áll rendszerint a kétféle sorsú üzem alkalmazottaira, akiket kicserélni ugyan lehet, de az ilyen cserélgetéshez patriarkális felfogással vezetett gazdaságban némi kíméletlenség — vagy optimizmustól mentes előrelátás — és meglehetősen energia kell; olyan tulajdonságok, amelyekkel kellően felruházott gazda ritkábban kerül a hanyatlás útjára. Egy további körülmény, amely a hanyatlást gyorsítja, a közterhek alakulásának nehézsége. Az évenkénti kivetés alá kerülő közterhek arányosítása a jövedelemhez a mezőgazdaságban rendszerint nemcsak egy adóévvvel szokott elmaradni, hanem többnyire annyival, amennyi idő alatt a gazda anyagi helyzetének változásában mutatkozó irányzat a köztudatba jut.

Vizsgálódásaink kezdetén szó volt a munka várható ellenértékének jelentőségéről; ezt most még a hanyatló gazdaságra vonatkoztatva kell megvizsgálunk, s itt is találunk kapcsolatot az elszegényedés gyorsulásának jelenségével. Ha a munkások valamely gazdaságban munkájuk ellenértékét bizonytalanak látják, annak első következménye az lesz, hogy a legértékesebb munkások fognak először elmaradozni; a megmaradó gyengébb munkásokkal végzett munka tehát drágább lesz. Ezt még kivédheti avval, hogy a munkaintenzitást csökkenti, vagyis csak a legszükségesebb, tehát a legnagyobb haszonnal járó munkákat végezteti el. De ha fizetőképessége tovább romlik, — s ehhez most már ez a körülmény is hozzájárul — akkor már e munkálatokhoz sem fog elegendő munkást kapni s ezáltal (mivel most már a legnagyobb jövedelemmel járó munkálatokat hagyja el) sokszorosan nagyobb jövedelemkiesés éri, mint amennyit a munkabéren megtakarított.

Érvényes ez a cselédekre és részesmunkásokra is: a hanyatló gazdaságban rendszerint romlik a cselédtartás minősége (konvencióföld, állattartási lehetőségek stb.) s a részesmunkás kereseti lehetősége is; tehát — hacsak egy kis mozgási lehetőségük van a munkavállalóknak — az ilyen gazdaság nem válogathat cselédekben, részesekben, aminek következménye hanyagabb munka s a termékek és jövedelmezőség további romlása lesz.

A munka várható ellenértékének a munkakedvre gyakorolt befolyásával kapcsolatban meg kell még említenünk, hogy a várható ellenérték leromlása természetesen éppen úgy bekövetkezhet egy egész nemzetgazdaságban is; ez a munkakedvre természetesen hasonlóan is hat.

A hanyatló gazdaságot illetőleg végezetül emlékeztetünk arra a közmondásra, ami mintegy refrénje lehetne minden hanyatlási folyamatnak: „szegény embert még az ág is húzza“.

HERTELENDY GÁBOR